

ORATORLIQ ÓNERINIŇ TÚRLERI HÁM FORMALARI

A.J.Kossheterova – *stajyor oqıtıwshı*

Ájiniyaz atındaǵı Nókis mámleketlik pedagogikalıq institutı

Tayanch so‘zlar: notıqlık san’atı, o‘qıtuvchining nutq madaniyati, notıqlık tushunchasi, notıqlık ma’daniyati tarixi, notıqlık turlari.

Ключевые слова: ораторское искусство, культура речи учителя, понятие ораторского искусства, история ораторской культуры, виды ораторского искусства.

Key words: the art of oratory, the teacher's speech culture, the concept of oratory, the history of oratory culture, types of oratory.

Xalqımız arasında sózge sheshen, sóz ustası, sheber sózlilik, sózdi baplaydı, gápti dóndiredi, shıraylı hám kórkem sóyleydi degen atamalar bar. Keltirilgen sóz hám atamalardıń barlıǵı sóylew úlgilerin bildiredi. Hár bir insan eger ol sóylewde nuqsanı menen dunyaǵa kelgen bolmasa sóyleydi. Biraq hámmede birdey gápke sheshen hám kórkemlep sóylewge iye bolabermeydi. Sóylewdegi sheberlik yaǵnıy oratorlıq óz aldına qábilet esaplanadı. Shınay oratorlar oratorlıq ónerine tuwma qábilet penen bir qatarda óz sóylew tili hám sóylew sheberligi ústinde tınımsız islew nátiyjesinde erisedi.

Ótmishte hám ótmishke baylanıslı ádebiyatlarda óz aldına sóylew sheberligi bolǵan oratorlıq kórinisleri adamlardıń kúndelikli sóylewinen hám sóylew iskerliginen parqlanǵan. Oratorlıq óneri hámme ushın da tán bolmaǵan [6].

Oratorlıq óneri biziń eramızdan aldınǵı VII ásirde payda bolǵan. Bul ónerdiń payda bolıwı áyyemgi dáwirlerge tuwrı kelse de, bul óner házirgi kúнге kelip te óz kúshin joǵaltqan emes [2]. Búgingi kúnimizde eń áhmiyetli óner túrine aylanıp barmaqta.

Jámiyetimizde hár túrli kásip iyeleri bir-biri menen baylanısta is júritiwine hám óz-ara birge islesiwine qaray hár túrli kásip iyeleriniń dúzilisine mólsherlep olarǵa tikkeley baylanıslı bolǵan sózler, gáppler jazıladı, aytıladı. Túrli formada gáp dúziledi jumıs barısında qollanıladı. Sonlıqtan da, kúndelikli turmısımızdaǵı hár túrli kásip, jámiyetshilik jaǵdaylarına qaray oratorlıqtıń da túrleri, bólimleri payda bolǵanlıǵı bizge belgili. Mısalı:

Sıyasıy jámiyetlik oratorlıqtıń túrine – mámleket hám jámiyettegi is-ilajlar haqqında júz bergen áhmiyetli waqıyalar, májlisler, konferenciya, seminarlarda oqılatuǵın bayanatlar kiredi. Bulardan basqa da, mámleketlik dárejede ótkeriletuǵın ushırasıwlarında shıǵıp sóylenetuǵın bayanatlar, sózler bar.

Akademiyalıq oratorlıqqa – barlıq ilimiy-teoriyalıq konferenciyalarda, ilim kandidatları hám doktorlıq dissertaciya qorǵawdaǵı bayanatlar, opponentler pikirleri, joqarı oqıw ornın pitkeretuǵın bakalavr hám magistrlerdiń pitkeriw qánigelik jumısları hám dissertaciya larınıń juwmaqlarında islenetuǵın bayanatlar, bildiriwler, shıǵıp sóylewler, opponent, baha beriwshilerdiń sózleri kiredi.

Auditoriya oratorlıǵı – universitet, institut, licey, kolledj, mektep oqıw orınlarınıń tınlawshılarınıń óz ishine qamtıyadı. Hár qıylı metodikalıq kitaplar, oqıw qollanbalar, sabaqlıqlar tiykarında lekciya lar oqıladı hám sóylep beriledi.

Sociallıq-turmıslıq toparlardaǵı oratorlıq – bul hár bir shólkemlerde ótkeriletuǵın hár qıylı májlislerde shıǵıp sóylewler, yubiley bayramları, dańqlı sáneler, basqada bayramlardaǵı shıǵıp sóylewler kiredi.

Saxna oratorlıǵı (kino, teatr aktyorları, koncert baslawshıları, yamasa koncertti alıp barıwshı aktyorlar kiredi) – bular awız eki formadaǵı oratorlıq túri esaplanıp, tınlawshı tamashagóyler esabına tiyisli ulıwma ádebiy kórkem túrde, kewilge qonımlı háziller menen ámelge asırılatuǵın sáwbet esaplanadı. Olar basqa shıǵıp sóylewlerden parqlanıp turadı.

Teleradio jurnalistikası oratorlıǵı – bunda kórsetiw, yamasa esittiriw alıp baratuǵın jurnalist, diktorlar ádebiy tilde hámme ushın túsinetuǵın jaǵdayda sóz sóylewi, sózlerdi anıq túsiniwli, rawshan túrde nıq sóylep aytadı. Sóylep turǵanda bir sózdi qaytalamaw, aljaspaw ushın jazılǵan tekstler ústinde qunt penen tayarlanıwı lazım.

Toy, mereke ótkeriwdegi oratorlıq – toylardı, merelerdi ótkeriwde kóshe, awıl biyleriniń kátqudalıǵı, basqarıw usılı, ádilligi hár qıylı jaǵdaylarda túsindiriw, oylasıq, basqarıw sheberligi ayrıqsha bolıwı tiyis. Bunnan tisqari házirgi kúnde toylarda, ásirese jaslar toyında, toydı jaqsı alıp baratuǵın orator baslawshılarımız sanı kóbeyip kelmekte. Olar toydı kewildegidey qúdiretli, unamlı sózler menen aqıl-násiyat aytıp, sawatlı, mádeniyatlı, hámmeniń kewlinen shıǵıp basqaradı. Ol merekenıń aqırı da jaqsı juwmaqlanadı. Al geyde sawatsız, mádeniyatsız sózler menen bet ashardı ashatuǵınlardı da ushıratamız. Olardı ekinshi márte toylarǵa shaqırtıpaydı. Jurtshılıq tárezi.

Oratorlıq óneriniń kishi formaları da bar. Olar dialog-monolog sózlerden quralǵan bolıp, onsha úlken emes ushırasıwlarında, jeke sóylesiwlerde, óz-ara pikir almasıwda eń zárúrli kishi túrdegi formalar esaplanadı.

Monolog usılı – bul jeke adamnıń sóz sóylewinde ushırasadı. Ol ózi sóylep, ózi yadlaǵan tekstlerin aytıp beredi. Onda soraw-juwap bolmaydı. Tayar tekstke qurıladı.

Dialog sóylewde soraw-juwap, hár qıylı jarısıw, tartısıw, bir áhmiyetli nárseni biliw, óz-ara gúrrıń hám basqa da usıllarda kórinedi. Bular ápiwaye dialogtan turmay, milliy úrip-ádetler, milletimizdiń qádiriyatlardı, ótmishi, búgingi jámiyetimizdiń alǵa rawajlanıwında talap etiletuǵın áhmiyetli máselelerge, ilim-bilim, tárbiya mashqalalarına qurılıwı shárt. Bunıń hár birinde waqıt (reglament) esapqa alınırıwı talap etiledi. Hár bir ushırıswda orator sabır-taqatlı, ózin jaqsı tuta biliwi, shın kewilden, jańılısa beriwden, tamaǵın qırıp jótele beriwden, bir sózdi tákirarlay beriwden ózin tıyıw lazım. Bunda sózdi «jeti ólshep, bir kesip» sóylew, aytıw kerek. Abdulla Oripovtıń:

Mine ótip aldın qutlı aynan,
Endi suw ishkeyseń turmıs sayınan,
Jeti ólshep bir kes, jetpis ólshep kes.
Lekin kes, yashullı aytqan jayınan.

- degeni hámme oratorlar ushın ádiwli mısıl bola aladı desek qátelespeymiz [5]. Jıynalıslarda, ushırıswlarda álpayım sóylep, jaǵımlı sózler menen, ullı shayırlarımızdıń yaqı citatalar keltirip ótilse hám sózler sózimizdiń mazmunı tıńlawshılardı ózine tartatıuında qızıqlı hám anıq dáliller menen keltirilse, hámme aldında úlken húrmetke iye bolıwımız sózsiz.

Orator hár qanday májlis, ushırıswlarda tekstti jazıp alıp tayarlıq kórip sóylegeni maqul. Sebebi, tıńlawshılar aldına shıqpastan aldın, hár bir sózimizdiń aldın ala izbe-izligin bilip oǵan tayarlıq kóretuǵın bolsaq, májlis yaqı ushırısw barısında ózimizdi ana gúrlim erkin sezemiz. Tekstke qarap, geyde oqıp sóylew oratordıń gápiniń jaqsı, izbe-iz, mazmunlı shıǵıwın támiynleydi. Biraq, bunıń unamsız

tárepide bar. Bunday jaǵdaylarda tıńlawshılardıń sanasında oratorǵa degen isenimsizlik páseyip qızıǵıw joǵalıwı múmkin. Sol ushın orator ushırıswǵa aldın ala tayarlıq kórip barsa maqsetke muwapıq boladı.

Orator til normaların jaqsı iyelewi, kórkem ádebiyatlardı kóp oqıwı, úyreniwi, tájiriybeli oratorlardıń is usılların úyreniwi, olardıń qalay sóyletuǵının, óz-ara pikirler almasıwın, tıńlawshılardıń múnásibetin gúzetip barıwı tiyis. Teleradio hám televideniye sózlerine, gazeta-jurnallar tiline, tekstine kóp itibar beriwı kerek. Orator (sheshen) óz sóziniń mazmunına, ideyasına, kompoziciyalıq qurılısına, uyqasıǵı, izbe-izligine, sóziniń kem-kem gózzallanıwı, kórkemlenip barıwına názer salıp, baqlap, qayta-qayta óz ústinde izlenip barsa ǵana jaqsı orator bola aladı. Bunnan tısqari oratorlıq óneri tek belgili bir kásip iyelerine emes, hár bir insandı kerek desek, qátelespegen bolamız. Sebebi, jámiyetimizdiń, milletimizdiń, úrip-ádetlerimizdiń, ulıwma aytqanda mádeniyatımızdıń rawajlanırıwı ushın hár bir puqara óz ana tilinde sheber hám mádeniyatlı sóylewge umtılwı tiyis.

Juwmawlap aytqanda, oratorlıq óneri - bul sóz sheberligi, dawıs tonı arqalı ayılajaq oydı jumsaq, kewilge qonımlı etip jetkerip beriw mádeniyatı esaplanadı. Bul óner házirgi kúnde, tek oqıtıwshılıq yaqı kórkem ónerde ǵana emes hár bir salada óziniń girewli ornına iye bolıp tabıladı. Qaysı tarawdı alıp qarasaqta oratorlıq óneri yaǵrıy sóylew sheberligi hám sóylew mádeniyatı bolmasa, ol kásiptiń alǵa ilgerlewi qıyın, sebebi, hár bir kásipte, sol kásiptiń tutınıwshılarınıń qálew hám mıtájliklerin esapqa alsaq ǵana rawajlanırıw boladı.

Ádebiyatlar

1. Omonov H.T., Xodjayev N.X., Madiyarov S.A., Eshhanov E.U. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. –Toshkent: 2009. 178-b.
2. Xoliqov A. Pedagogika mahorat. –T.: «Iqtisod-Moliya», 2010.
3. Xoliqov A. Pedagogika mahorat. –T.: «Iqtisod-Moliya», 2011, 166-b.
4. Kayqovus. «Qobusnoma» (Forischadan Muxammad-Rizo Ogahiy tarjiması) S.Dolimov. –T.: «O‘qituvchi», 2006.
5. Paxratdinov Yu., Ábdimuratov Á. Oratorlıq óneri tiykarları. Oqıw qollanba. –Nókis: «Qaraqalpaqstan», 2020, 214-b.
6. Xalikulova G.E. Notiqlık san’ati va uning turlari. // «Science and education» sciencific journal.

РЕЗЮМЕ. Maqolada notiqlık madaniyati paydo bo’lishi va uning turlari haqida nazariy asoslari, tahlillari keltirib o’tilgan.

РЕЗЮМЕ. В статье представлены теоретические основы и анализ возникновения ораторской культуры и её видов.

SUMMARY. In the article presents the theoretical foundations and analysis of the emergence of oratory culture and its types.